

Günay Yaşarqızı Yediyarlı²⁴**QAÇQINLIQ MÖVZUSU TOMAS DE VAALIN “QARABAĞ: ERMƏNİSTAN VƏ AZƏRBAYCAN SÜLH VƏ SAVAŞ YOLLARINDA” (2003) ƏSƏRİNDƏ**

Qarabağ müharibəsi bütün Azərbaycan xalqının taleyinə təsir edən bir hadisədir. Hamı öz müstəvisində bu mövzuya toxunub. Rəssamlar, şairlər, yazıçılar, musiqçilər və s. Ancaq daha çox yük həmişə söz sənəti olan ədəbiyyatın üzərinə düşüb. Azərbaycan ədəbiyyatında ağırlı yerimiz olan Qarabağ haqqında istər nəsrə, istərsə də nəzmə bir- birindən qiymətli çoxlu sayda əsərlər yazılıb. Belə əsərlər milli şüur və özünüdərkə təsir edir və belə əsərlərin əsas qayəsi milli mənlilik ideyalarının təbliğidir. Qarabağ məsələsi ilə bağlı kənar xarici müəlliflərin də əsərləri az deyil. Belə yazıçılardan biri Amerikanın tanınmış yazıçı və jurnalisti Tomas de Vaaldir. Tomas de Vaal Qafqaz problemlərinə dair xeyli məqalənin və bir neçə kitabın müəllifidir. O, Qafqaz, Rusiya və Qar Dəniz bölgəsi üzrə ixtisaslaşan yazıçı və jurnalistdir. Tomas de Vaalın Qarabağ münaqişələrinə həsr etdiyi “Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan savaş və sülh yollarında” əsərini mövzu ilə bağlı yazılan digər əsərlər arasında xüsusi qeyd etmək lazımdır. Kitab ilk dəfə 2003- cü ildə Nyu-Yorkda ingilis dilində nəşr edilib, daha sonra isə rus, erməni və Azərbaycan dillərinə tərcümə olunub. 2005- ci ildə Sankt- Peterburqda rus dilində nəşr olunub. Məqalədə həmin əsərdən söz açmaq istəyirik ki, bu da səbəbsiz deyil. Əsərin önəm kəsb edən əsas xüsusiyyəti onun kənar, yəni başqa bir ölkənin tədqiqatçısı tərəfindən yazılması, mövcud vəziyyətin kənar bütərəf müşahidəçi tərəfindən araşdırılmasıdır. Kitabda Ermənistan və Azərbaycan münaqişəsinin kökləri, Qarabağda və ümumilikdə regionda baş verən olaylar, danışıqlar əks etdirilib.

Kitabın əvvəlində müəllifin kitabın Azərbaycan dilinə tərcüməsi üçün nəzərdə tutulan bir məqaləsi yer alıb. “Azərbaycan nəşri üçün bir neçə söz” adlı məqalədə T.d. Vaalın çox maraqlı fikirləri var. O, yazır: “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi mövzusunda yazmağa cəsarət edən hər bir müəllif əlbəttə ki, tənqid obyektinə çevrilir. Bu kitab həmçinin ermənilər və azərbaycanlılar tərəfindən tənqid atəşinə tutulmuşdur. Bu, təbii. Qarabağ məsələsi hər iki ölkənin ən yeni tarixinin təməlinə durur və hər iki millət gələcəyə irəlilədikcə, onların boyunlarından asılmış daşa bənzəyir.” (5) Müəllif Cənubi Qafqazı təmiz havaya ehtiyacı olan basırıq otağa bənzədir. Qeyd edir ki, bu münaqişəni qərəzsiz təhlil və tədqiq etmək lazımdır ki, bunu da yalnız bütün ölkəni sərbəst dolaşmaq iqtidarında olan kənar müşahidəçi edə bilər.

Tədqiqat təqribən 120 birbaşa müsahibənin əsasında işlənilib. Bunlar yazıçının səfər zamanı həm adi insanlarla, həm də Vaşinqtonda, Qafqazda və Moskvada rəsmilər və ekspertlərlə keçirdiyi müsahibələrdir. Nəticədə 1988- ci ildən 2001- ci ilə qədər Qarabağda və regionda baş verən hadisələr tədqiq edilir.

Onu da qeyd edək ki, kitabdakı bəzi təhriflərə dair yazıçı- publisist Ramiz Abbaslının “Tomas de Vaalın Qarabağ kitabındakı təhriflərə dair” adlı məqaləsi var. Məqalədə R. Abbaslı kitabda yer alan təhriflərə toxunub. O, yazır ki, Tomas de Vaalın əlində kifayət qədər faktlar olsa da, o, yenə erməni məntiqi ilə mühakimələr yürüdü. Əcnəbi jurnalistin bir çox təhrifləri məqalədə qeyd edilib və Ramiz Abbaslı tərəfindən bunlar cavablandırılıb.

Kitabda müəllifin işğal edilmiş ərazilərə etdiyi səfərlər də yer alıb. O, öz gözləri ilə ermənilər tərəfindən dağıdılmış ərazilərin canlı şahidi olub. Əslində kitab haqqında çox şey yazmaq olar. Burada qaçqınların həyat şəraiti də geniş təsvir olunur ki, biz məhz bu mövzu üzərində daha çox dayanmaq istərdik. Tomas de Vaal özünün Ağcabədi səfərindən belə yazır: “Şəhərdən kənarda yerləşmiş qaçqın düşərgəsində biz sanki İncil səhnəsi ilə qarşılaşdıq: qamış hasarlı palçıq evlərinə bənzər şəkildə günəşin altında quruyub çat- çat olmuş yol uzanırdı. Səkkiz il öncə ermənilərin Ağdamdan qovduqları əhaliyə üç min nəfəri bu şəhərcikdə sığınacaq tapmışlar” (14). Yazıçı xarici nümayəndə heyətinin qarşısına çıxan qaçqınların həm yorğun, həm də hirsli olduğunu yazır. Tomas de Vaalın qaçqın olan Allahverdi ilə söhbəti qaçqınların çətin güzəranına daha çox diqqət çəkir: “Özünü aqronom kimi təqdim edən bu qamətli, ağ saçlı, qızıl dişli kişi dedi ki, şəhərcikdə iş yoxdur, torpaq şoran olduğundan tərəvəz də becərmək olmur. “Bu cür yaşayış nə vaxt kimi davam edəcək? Elə bil vəğzalda yaşayırdıq.” (14) Allahverdi həmçinin müəllifdən xahiş edir ki, əgər Ağdama getsə onun iki mərtəbəli evini tapsın. O ev ki, məsciddən beş yüz metr qərbdə, restoranın yaxınlığında yerləşir. Tomas de Vaal neytral zonanı və atəşkəs xəttini keçib Ağdama gedir və şəhərin xarabalığına çevrildiyinin şahidi olur. O, yazır ki, “Əgər sülh sazişi bağlanarsa, Allahverdi bura dönməyə qərar versə, o, nə restoranı, nə də öz evini tapacaq- hər ikisi viranəliyin içində batıb. Təkcə öz minarələri ilə bu xarabalığın üzərində ucalan ağ və gavalı rəngli daşlarla örtülmüş məscid salamat qalmışdı.” (14) Ağdamı indi Xirosimaya bənzədən müəllif onu da qeyd edir ki, əvvəllər Ağdamın əhalisi əlli min olub, hazırda isə, burada heç bir nəfər də qalmayıb. 1993-cü ildə ermənilər bu şəhəri keçirdikdən sonra bir- bir küçələri, evləri talayıb daşıyıblar, bir sözlə, daşı- daş üstündə qoymayıblar. Müəllifin fikrincə bu daşları Xankəndidə tikintidə istifadə ediblər. Amma əgər Xirosimada hər şey atom bombası nəticəsində dağıdılmışdırsa, nə vaxtsa gözəl və zəngin olan Ağdamda bunu insan əlləri etmişdir.

Kitabın 3- cü fəslində “Şuşa. Qonşuların əhvalatı” adlı hissədə müəllif 1992- ci ildə öz doğma torpaqlarından zorla çıxarılmış minlərlə Şuşa azərbaycanlısının- qaçqınların məskunlaşdığı Xəzərsahillərindəki sanatoriyaya səfərindən yazır. Bir neçə qaçqın ilə olan müsahibəsindən söz açır. Cəfərovlar ailəsindən bəhs edən müəllif onların içində yastı və yorğan yüklü olan qaranlıq bir otaqda acınacaqlı vəziyyətdə yaşadığını deyir. Onların Çingiz adlı oğlu 1992- ci il mayın 8-də Şuşa hücumları vaxtı ermənilər tərəfindən öldürülmüşdü. Daha sonra növbəti qaçqın müsahibi Zaur haqqında bunları yazır: “Erməni qonşularının Şuşaya həlledici hücumundan altı həftə əvvəl onun yanında “Qrad” tipli mərmir partlamış, qəlpələri isə onun ayağına batmışdı. Zaurun sol ayağını amputasiya ediblər və

²⁴ Xəzər universiteti, doktorant. gunay.yediyarli.92@mail.ru

xəstəxana çarpayısından durana qədər onun üzərində iyirmi iki dəfə əməliyyat aparılıb. Daimi işi yoxdur və gününün çox hissəsini o, adamla dolu sanatoriyada keçirir” (63). Bu qədər ağrı- acı yaşayan, üstəlik də yurdsuz- yuvasız qalan Zaurdeyir ki, “Yay yaxınlaşır, üç- dörd aydan sonra biz istidən öləcəyik. Axı biz dağ adamlarıyıq, bu cür istiyyə öyrəşməmişik. Bax onda biz doğma yerlərimiz üçün daha çox darıxırıq.” (63) Daha sonra müəllif Şuşadan didərgin düşmüş vəkil işləyən növbəti həmsöhbəti Yusif haqqında yazır. O, Yusifin gözlərindəki qəmi rus yazıçısı Anton Çex-ovun qəhrəmanlarına xas olan kədərə bənzədir. Kağızda evinin planını çəkən Yusif yazıçıdan xahiş edir ki, onun Şuşadakı evindən onaxəbər gətirsin. Müəllif Şuşaya səfəri zamanı dağılmış şəhərdə Yusifin evini çətin də olsa tapır. Hazırda onun evində erməni bir qadın yaşayırdı. Bakıya qayıdan yazıçı Yusifi tapıb ona Şuşada və onun evində çəkdiyi şəkilləri göstərir. Evini tanıyıb dərindən ah çəkən Yusifin keçirdiyi hissləri yazıçı belə təsvir edir: “Bir var ki, Şuşadakı 28 sayılı mənzildən bir qədər mücərrəd formada danışasan, bir də var ki, mənzilin salamat qalmasında əmin olub, orada düşməninin yaşadığını biləsən.” (65) Müəllif yazır ki, o Bakıda bir çox Şuşalı ilə görüşüb. Öz təəssüratlarını belə yazır: “Biləndə ki, mən hal- hazırda onlar üçün əlçatmaz olan şəhərə səfər etmişəm, onlar mənə bir növ həmail kimi baxmağa başladılar. Şəkillər Şuşanın itirilməsi barədə yenidən kədərə səbəb oldu, lakin eyni zamanda bu şəkillər onlara təsəlli verib, itirilmiş xəyallar aləminə qapıları açdı. Onlar heç bir xırdalığı ötürmədən bu şəkillərə xeyli baxdılar.” (66) Doğurdan da, bütün bunlar yurdundan, ev- eşiyindən zorla çıxarılan insanların nə qədər böyük travmalar, psixoloji sarsıntılarla üzləşdiyinə sadəcə kiçik nümunələrdir.

Yazıçı qeyd edir ki, bu müharibə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropada ən böyük qaçqın axınına səbəb oldu. Təxminən üç yüz əlli min adam evsiz qaldı. Tomas de Vaal məşhur “Azərbaycan gündəliyi” əsərinin müəllifi, tanınmış amerikalı yazıçı jurnalist Tomas Qoltsun eyni adlı əsərindən bir hissəni də bura daxil edib. “Tomas Qolts bu insan faciəsini öz gözləri ilə görüb: Uzaqdan onlar bazara və ya kənd yarmarkasına gedən qaraçı köçünə bənzəyirdilər. Xalçalar, tavalər və qazanlarla yüklənmiş şinsiz maşınlar yolda gurultu salıb gedirdilər. Ağır döşəklər və çarpayılarla doldurulmuş tüstü verən yük maşınları pambıq daşımaq üçün nəzərdə tutulmuş, lakin paltarlar, çirki uşaqlar, vaqıldayan ördəklərlə dolu olanarabaların qoşulduğu traktorları ötməyə çalışırdılar. Karvanın axırında qatır arabalarını arxasınca çəkən və eşşəklərə minmiş kişilər gəlirdi, ayaqyalın çobanlar, qoyun, inək və öküzlərini yük maşınlarının altına düşməsin deyərək yolun kənarına qovurdular.” (2, 250)

Müharibə bəşəriyyətin üzləşdiyi bir fəlakətdir. Belə bir deyim var ki, müharibədə ən çox uşaqlar itirir. Heç bir müharibəni uşaqlar başlatmır, ancaq onlar öldürülür və ən çox da onlar itirir. Ya atasını- anasını, ya isti ocağını, ya da uşaqlığını. Müharibə bitəndə o uşaqlar ya öldürülmüş olur, ya da artıq böyümüş. Buna görə də müharibədə həmişə qurban uşaqlardır. Heç bir uşaq özü istəyərək çadırdı, ya hansısa bir qaçqın düşərgəsində yaşamaq, qaçqın düşmək istəmədi. Bəhs etdiyimiz əsərdə də uşaqların necə çadırlarda, qaçqın düşərgələrində yaşamağa məcbur qaldıqları, onların faciəli taleyi, çəkdikləri əziyyətlər çox geniş və təsirli və real mənzərələrlə təsvir edilmişdir. Əsərdə yazıçı “Sabirabad. Uşaq respublikası” adlı hissədə qeyd etdiyimiz mövzuya geniş yer ayırıb. Yazıçı qeyd edir ki, düşərgədə yaşayan yeddi yüzə yaxın uşaq qeyri- adi eksperimentin könüllü iştirakçılarıdır. Bir neçə il əvvəl bir qrup azərbaycanlı psixoloq belə qənaətə gəlib ki, müharibənin bitməsindən illər ötsə də qaçqın ailələrindən olan bir çox uşaqlar qorxu və həyəcan kompleksindən yaxa qurtara bilmirlər. Böyüklər evlərindən necə qovulduqlarını unuda bilmir, kiçiklər isə evlərini xatırlamırlar və onlar qaçqın düşərgələrində hökm sürən ümumi etinasızlıq mühitində stimulsuz böyüyürlər. Tomas de Vaal yazır ki, əhəlinin say nisbətində görə Azərbaycan bəlkə də dünyada ən çox qaçqını olan ölkədir. “Qaçqınların ümumi sayı Əfqanıstan və ya Konqoda daha çox ola bilər, lakin Azərbaycanda hər onuncu sakin Ermənistanla aparılan müharibə nəticəsində evindən didərgin düşüb” (2, 252). Bu faktların başqa bir ölkənin tədqiqatçısı, bitərəf bir müşahidəçisi tərəfindən araşdırılması və yazılması əsər haqqında geniş maraq doğurur.

Maraqlıdır ki, əsərin sonunda müəllif erməni şairi Sayat Nova haqqında yazır. Sayat Nova XVIII əsrdə yaşamış erməni aşığı və şairidir. O, həm erməni, həm gürcü, həm də Azərbaycan dilində şeirlər yazmışdır. O da qeyd olunur ki, Sayat Nova çox şeirlərini o zaman ən yayılmış dil olan Azərbaycan dilində yazmışdır. “Xalqım üçün candan qandan keçmişəm, Qoy qardaşım bir daş qoysun qəbrimə- Sayat Novanın bioqrafı Çarlz Dousett bu rübaidəki “xalq” sözünün mənasını araşdırır: Hansı xalqdan söhbət gedir? Əgər bu erməni və ya gürcü xalqı haqqındadırsa, onda nə üçün şeir Azərbaycan dilində yazılıb? Görünür, şairin düşüncəsi daha genişdir və o, vahid Qafqaz birliyinə işarə edir, o birliyə ki, ermənilər, gürcülər və azərbaycanlılar İkinci İrakli kimi müdrik hökmdarın mərhəmətli hökmranlığı altında əmin- amanlıq şəraitində yaşayırmışlar. Azərbaycan dili isə ən yayılmış dil olduğundan şair fikirlərini ifadə etmək üçün məhz bu dilə üstünlük verirdi.” (2, 322) Müəllif əsərində Sayat Novadan bəhs etməklə bəlkə ümid edir ki, nə vaxtsa bu torpaqlara da sülh və əmin- amanlıq gələcək.

Əsər haqqında əslində çox yazmaq olar, kitabda həm azərbaycanlı, həm də erməni xalqının nümayəndələrindən götürülmüş müsahibələr verilmişdir. Əsərin xronologiyası 1988-ci ildən başlayır. 2001- ci ilə qədər olan hadisələr təsvir edilsə də, bu münəqişənin köklərini vətərxini araşdıran bir mənbə hesab edilə bilər.

Bu savaş bir tarixi qəhrəmanlıq məktəbidir. Qarabağ savaşından, xalqımızın üzləşdiyi bu bələdan, bu qədər ağrı- acıdan ibrət ala bilməyən bir nəsil gələcəkdə uğursuzluqla üzləşər. Nə bu ağrı- acını, bu qədər qaçqın yaşamağa məcbur olduqlarını, nə də sonda qazandığımız böyük Zəfəri əsla unutmamaq və unutdurmaq olmaz!

Artıq fəxarət hissi ilə Qarabağ bizimdir!- deyər bilərik. Şükürlər olsun 30 illik işğal 44 gündə aradan qaldırıldı. Bundan sonra Cənab Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin sərkərdəlik məharəti və qüdrətli ordu- muzun sayəsində dünya ədəbiyyatı bizim qəhrəmanlığımızdan yazacaq. Böyük Zəfərin əldə edilməsi üçün göstərilən Şuşa rəşadəti dünya hər b sənəti tarixində əbədi qalacaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbaslı, R. Tomas de Vaalın "Qarabağ" kitabındakı təhriflərə dair. "Qarabağ dünən, bu gün və sabah" 8- ci elmi-əməli konfransının materialları toplusu. Bakı, 2009, s.172-182.
2. Qolts, T. Azərbaycan gündəliyi. İstanbul: "Teas Press", 2019, 583 s.
3. Vaal, T. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında. "İlay MMC", 2008, 344 s.

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatında bildiyimiz kimi, Qarabağ problemlərinə həsr olunan bir- birindən qiymətli çoxlu əsərlər yazılıb. Ancaq xarici ədəbiyyatda da mövzu ilə bağlı əsərlər az deyil. Məqalədə bu əsərlərdən biri- Tomas de Vaalın "Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaş yollarında" əsərindən bəhs etmişik. Müəllif Amerikanın tanınmış yazıçı və jurnalistidir. Onun Qafqaz problemlərinə dair xeyli məqaləsi və bir neçə kitabı var. Bu kitabda Ermənistan və Azərbaycan münaqişəsinin kökləri, Qarabağda və regionda baş verən olaylar, danışıqlar öz əksini tapıb. Bu kitab bir tərəfdən müasir tarixin tədqiqi, digər tərəfdən isə siyasi təhlil kimi qarşımıza çıxmışdır. Kitabın önəm kəsb edən əsas xüsusiyyəti onun kənar, yəni başqa bir ölkənin tədqiqatçısı tərəfindən yazılması, mövcud vəziyyətin kənar bitərəf müşahidəçi tərəfindən araşdırılmasıdır. Tədqiqat təqribən 120 birbaşa müsahibənin əsasında işlənilib. Burada qaçqınların həyat şəraiti də geniş təsvir olunur ki, biz məhz bu mövzu üzərində daha çox dayanmışıq. Bir çox qaçqın düşərgəsində olan tədqiqatçı qaçqınlarla söhbətindən, onların həyat tərzindən əsərdə bəhs etmişdir. Kitab xarici ədəbiyyatda Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı yazılmış əsərlərdən yalnız biridir. Bu kitab münaqişənin köklərini araşdıran qiymətli bir mənbə hesab oluna bilər.

Açar sözlər: xarici ədəbiyyat, Qarabağ, vandallıq, qaçqınlıq.

Summary

As we know, in Azerbaijani literature, many valuable works have been written dedicated to the Karabakh problems. However, there are many works on the subject in foreign literature. In the article, we mentioned one of these works - Thomas de Waal's "Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War". The author is a well-known American writer and journalist. He has many articles and several books on Caucasian problems. The roots of the Armenian-Azerbaijani conflict, events and negotiations in Karabakh and the region are reflected in this book. The main feature of the book is that it is written by an outsider, that is, a researcher from another country, and the current situation is examined by an outside neutral observer. The study was developed on the basis of approximately 120 direct interviews. Here, the living conditions of the refugees are described in detail, and we have focused more on this topic. A researcher in many refugee camps talked about his conversations with refugees and their way of life in the work. The book is only one of the works written about the Karabakh conflict in foreign literature. This book can be considered a valuable resource for exploring the roots of the conflict.

Keywords: foreign literature, Karabakh, vandalism, refugees.

Резюме

Как известно, в азербайджанской литературе написано немало ценных произведений, посвященных карабахской проблематике. Однако работ на эту тему в зарубежной литературе немало. В статье мы упомянули об одном из таких произведений – «Карабах: Армения и Азербайджан на путях мира и войны» Томаса де Ваала. Автор — известный американский писатель и журналист. У него много статей и несколько книг по проблемам Кавказа. В этой книге отражены корни армяно-азербайджанского конфликта, события и переговоры в Карабахе и регионе. Главная особенность книги в том, что она написана аутсайдером, то есть исследователем из другой страны, а текущая ситуация рассматривается сторонним нейтральным наблюдателем. Исследование было разработано на основе примерно 120 прямых интервью. Здесь подробно описаны условия жизни беженцев, и мы больше сосредоточились на этой теме. Исследователь во многих лагерях беженцев рассказал о своих беседах с беженцами и их образе жизни в работе. Книга является лишь одним из произведений, написанных о карабахском конфликте в зарубежной литературе. Эту книгу можно считать ценным ресурсом для изучения корней конфликта.

Ключевые слова: зарубежная литература, Карабах, вандализм, беженцы

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova